

O NEKIM OSNOVNIM PROBLEMIMA EKONOMSKO-SOCIJALNOG
RAZVOJA NA PODRUČJU SLAVONIJE I SRIJEMA U POČETKU XIX
STOLJEĆA

(U povodu rada S. Gavrilovića: »Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka«, Beograd 1960.)

Igor Karaman

Prikazujući u HZ XI—XII, str. 293—295, radove S. Gavrilovića o agrarnoj problematici u Slavoniji i Srijemu iz perioda kasnog feudalizma ukazali smo na potrebu detaljnijeg osvrta na njegovo dosad najopsežnije djelo — doktor-sku disertaciju (tada još neobjavljenu), u kojem izlaže pokrete seljaka u Srijemu i Slavoniji 1806—1815 i analizira njihove ekonomsko-socijalne uzroke. Sada nam se, zahvaljujući izdanju SAN (Posebna izdanja CCCXLIV, Odeljenje društvenih nauka 37), pruža prilika da to učinimo.

Gavrilović je za svoj rad iskoristio građu iz nekoliko arhivskih ustanova u zemlji (Državni arhiv NRH u Zagrebu, Patrijaršijsko-mitropolitski arhiv u Sremskim Karlovcima, Gradski arhiv u Sremskoj Mitrovici) i izvan nje (protokoli Staatsrata u bečkom Državnom arhivu). Najznačajniju dokumentaciju pružio mu je materijal istražne komisije koja je, na čelu s komesarom Petrom Komaromijem, bila upućena u Srijem nakon tzv. Ticanove bune 1807 (DAZ, Urbarijalni departament Ugarskoga namjesničkog vijeća). S obzirom da ta građa, što se tiče njene upotrebljivosti za našu historiografiju, nije ni izdaleka iscrpljena Gavrilovićevim radom, to ju je on u izboru objavio kao prvu svesku edicija arhivskih izvora Istorijskog arhiva AP Vojvodine (»Građa za privrednu i društvenu istoriju Srema početkom XIX stoleća«, Novi Sad 1958). Tim podacima poslužiti ćemo se i u ovom osvrtu na Gavrilovićevu disertaciju, kao i ostalim njegovim radovima sa srodnom tematikom (Šid i Šidsko vlastelinstvo 1699—1849, Zbornik za društv. nauke MS 16—19; Vlastelinstvo Vojka u Sremu 1745—1766, Godišnjak Filoz. fak. u N. Sadu IV/1959; Iz istorije agrarnih odnosa na Daljskom spahiluku, Zadružni arhiv 2/1954; Seljački pokret u Moslavini 1815—16 godine, Istorijski glasnik 2/1956).

Prilazeći obradi svoje teme G. prikazuje u sažetom uvodu »Krizu urbarijalnih odnosa krajem XVIII veka« (9—22), i naročito se zadržava na razvitku agrarne ekonomike srijemsko-slavonskog područja od sredine stoljeća tj. od reinkorporacije 1745 odn. marija-terezijanske urbarijalne regulacije 1756. Zatim, preko »Uzbune na Daljskom spahiluku 1806. godine« (23—34) dolazi do središnjeg pitanja: »Ticanove bune u Sremu 1807. godine« (35—62). Ocrtavši najprije sam tok seljačkog pokreta i razmotrivši neke probleme socijalno-političkog karaktera — napose pitanje o utjecaju Prvoga srpskog ustanka na pokretanje bune — autor pristupa prikazu »Žalbi sremskih seljaka 1807. godi-

ne« (63—90) analizirajući ekonomsko-socijalnu podlogu seljačkog nezadovoljstva. Na to se nadovezuje »Rad Komaromijeve istražne komisije u Sremu 1807 godine« (91—106), naročito vrlo instruktivan izvještaj P. Komaromija sastavljen na temelju podataka iz žalbi seljaka i odgovora vlastelinstava kao i osobnog upoznavanja stanja na terenu; rezultat prijedloga istražne komisije je Intimat Ugarskoga namjesničkog vijeća 1810 čije odredbe izazivaju jak otpor plemstva, izražen u prosvjedima županija tokom 1810/1 (125—136, 137—150). Autor je dao mjesta i nimirima u Virovitičkoj županiji 1807—1808, te seljačkom pokretu u Požeškoj županiji 1815 godine (107—123, 151—203). Na kraju rada nalazi se pregled upotrebljenih izvora i literature, te dvostruki registar: predmetni i imenički (osoba, mjesta i ustanova).

Kako se iz ovoga kratkog opisa sadržaja vidi, G. je pri rasporedu građe uzeo za osnovu kronološki redoslijed. Težište je rada na prikazu samog toka pokreta i buna, a uz to autor analizira napose razne vidove socijalne borbe srijemskog seljaka protiv njegovih feudalnih gospodara — »veliko seljačko agrarno-političko vrenje i antifeudalno gibanje početkom XIX veka« (s. 5). Promatrajući područje Srijema i Slavonije kao jedinstvenu cjelinu u određenom vremenskom periodu, autor je pored zbivanja na Daljskom spahiluku 1806, u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji 1807/8 — koja nesumnjivo po svojoj ekonomsko-socijalnoj podlozi stavljaju pred nas istovrsni krug problema — dao mjesta u radu i buni podložnika na vlastelinstvima Daruvar, Pakrac i Sirač grofa Jankovića u Požeškoj županiji 1815. Čini se da je podloga ovoga pokreta drugačija, te bi možda bolje bilo da je G. postupio kao i s istodobnom borbom moslavačkih seljaka grofa Erdödyja, koju je zasebno obradio. Ovakvo je (u korist teritorijalno-vremenske cjeline) narušio donekle problemsko jedinstvo svoje teze jer je provođenjem u život revidiranoga slavonsko-srijemskog urbara od 1810 zaključena jedna značajna faza u razvitku agrarne ekonomike toga područja u doba kasnog feudalizma.

Premda je veliki dio svog rada posvetio društveno-političkim pitanjima, autor nije zanemario ni objašnjavanje gospodarske podloge socijalnih kretanja. Kako sâm u uvodu ističe: »Cilj je ovoga rada da *prouči pitanje postanka agrarnih pokreta* (podcrtao I. K.) ovog vremenskog perioda, da istraži različite oblike u kojima se pojavljuje to vrenje u seljačkoj sredini, da odredi mesto seljačkog pokreta u istoriji Srema i Slavonije u vremenu koje nas interesuje, kao i da razmotri odnos drugih društvenih grupa prema seljaštvu i njegovoj antifeudalnoj borbi« (6). U tu svrhu autor je razmotrio »i važnija pitanja iz agrarnih odnosa u Sremu i Slavoniji iz perioda 1756—1815« — napose: »1. Promene u imovinskim odnosima izražene u regulacijama zemljišta, 2. Pojačanje privredne delatnosti spahiluka i neograničeno uzimanje robote od seljaka po niskim urbarijalnim taksama u uslovima devalvacije novca u Austriji, 3. Pritisak na seljaštvo da težište svoje privrede sa stočarstva prenese na zemljoradnju« (6—7).

Nas u ovom osvrtnu prvenstveno zanimaju pitanja ekonomsko-socijalnih kretanja u Srijemu i Slavoniji početkom XIX stoljeća. Zato ćemo, bez obzira na kronološki slijed izlaganja u Gavrilovićevu radu, prići analizi po tematskim grupama, obraćajući posebnu pažnju poglavlju: »Krizna urbarijalnih odnosa krajem XVIII veka«, materijalu iz seljačkih žalbi pred Komaromijevom komisijom i komisijskom izvještaju.

Dinamičan razvoj ekonomskog života na području koje je zahvaljujući Velikom ratu za oslobođenje od 1699 (djelomično od mira u Požarevcu 1718) definitivno izišlo ispod turske vlasti osjeća se kroz čitavo XVIII stoljeće. Marljivim radom seljaka-kmetova, u teškoj borbi s prirodnim preprekama, otete su goleme površine šumama i močvarama i pretvorene u plodno tlo. Porast obradive površine u Slavoniji (pod koju, kratkoće radi, ubrajamo i Srijem) konstantan je, a prati ga neprekidno povećanje broja stanovništva — dijelom zbog naturalnog prirasta, ali značajnu ulogu igra i migracija, spontana ili organizirana po državnoj vlasti i privatnim vlastelinstvima. Tako je, na pr., površina selišne zemlje na području vlastelinstva Valpovo obuhvatala 1720 g. 4.795 jut. oranica i 1.088 j. livada; 1751 bilo je već 11.437 j. oranica i 2.915 j. livada, a 1786 g. 37.895 j. oranica i 8.507 j. livada (prema radu D. Rogić: »Akumulacija crkvenog i svjetovnog feuda iz poslovnog odnosa na podlozi zakupa crkvene desetine u Slavoniji u 18. i 19. st.«, Spomenica JAZU 1919—1959, II, 391). U razmacima od po tri decenija ovdje se, dakle, površina seljačkoga poljoprivrednog zemljišta utrostručila.

Međutim, potkraj stoljeća situacija se u mnogome smiruje i u prvih pet decenija XIX st. — do ukidanja feudalnih odnosa u slavenskom agraru — možemo zabilježiti tek lagano kretanje, kako u pogledu broja stanovnika, tako i s obzirom na raspoloživo zemljište. Od regulacije provedene 1786, na primjer, pa sve do 1831 podložnici valpovačkog vlastelina uvećali su selišnu površinu svega za 1.398 jut. oranica i 1.666 j. livada (Rogić, n. dj. 391). Gavrilović daje podatke o kretanju stanovništva na području triju slavonskih županija: od 265.753 stanovnika 1785 povećao se njihov broj 1840 na 321.060 osoba, što znači oko 20% u pet i pol decenija odn. godišnje u prosjeku za tisuću stanovnika ili $3-4\text{‰}$. Čini se, dakle, da je seljački živalj brže rastao nego njegova selišna zemlja, te ne bismo mogli sasvim prihvatiti Gavrilovićevo ocjenu da je »u razdoblju 1785—1840 osnovna proizvodna snaga, stanovništvo, bila u stagnaciji, odnosno u minimalnom porastu« (10). On korijene tog stagnaciji vidi u posljedicama »zaostale ekonomike sela, kulturne i higijenske zaostalosti naroda, što je opet bilo uslovljeno čestim ratovima i onom osnovnom preprekom, za XIX vek već arhaičnom, postojanjem feudalno-podaničkih odnosa« (9). Ne može se nijekati zaostalost agrarne ekonomike ovog područja u doba kasnog feudalizma; ali činjenica je da te opće prilike svakako nisu bile ništa bolje u prethodnom, XVIII st. a upravo ono pokazuje i te kakvu dinamiku u kretanju stanovništva i obradive površine! Usporavanje tempa u razvitku slavenskoga seljačkog gospodarstva od kraja XVIII st. samo je *relativna* stagnacija, ako ga uspoređujemo s vanredno brzim razvojem tokom stoljeća, koji u mnogome nadilazi normalan prirast i uvjetovan je konstantnim uvođenjem nove radne snage putem kolonizacije, što nužno dovodi i do osvajanja uvijek novih i novih obradivih površina. Definitivna ocjena uzroka zbog kojih taj vanprirodni priliv jenjava potkraj stoljeća bit će moguće dati tek kad budemo raspolagali opsežnijim kvantitativnim podacima za ekonomiku seljačkog posjeda; potrebno je voditi računa i o stajalištu vlastelinskih uprava, koje su mogle (s obzirom na potrebe alodijalnih gospodarstava, a koristeći se prednostima feudalnih pravno-ekonomskih normi) utjecati na tempo kretanja kmetske ekonomike.

Značajno je, naime, da upravo u doba kad bilježimo usporavanje progresivnog razvoja seljačkih gazdinstava istodobno počinjeno zapažati širenje gospodarske aktivnosti na vlastelinstvima u užem smislu, na alodijalnom posjedu. Gavrilović pravilno ukazuje na izvore te pojave: u prvom redu, mogućnost koja se ukazala za plasiranje poljoprivrednih proizvoda i industrijskih sirovina u razvijenije zapadno-evropske zemlje, pa i u samu užu Austriju, s obzirom na razvitak kapitalističke privrede; osim toga, »lokalni feudalmi i crkveni velikodostojnici svoje potrebe za robom — manufakturnom — zadovoljavali su prvenstveno iz Beča, Pešte i drugih privrednih centara monarhije« što je kod njih rađalo sve većom potražnjom za novcem, a ta se mogla »podmiriti samo većom produkcijom za tržište« (18). Težište je pri tom bilo na proizvodnji žitarica.

Pad vrijednosti novca u Austriji u doba napoleonskih ratova i time podizanje cijene žitu značilo je za vlastelina povećanje dobiti. Za seljaka je to bilo samo štetno: jer njegova je tržišna proizvodnja potjecala prvenstveno iz stočarstva, a žito je čak morao kupovati za prehranu i sjeme.

Porast alodijalnog gospodarstva na slavonsko-srijemskim vlastelinstvima morao je nužno dovesti do pojačane tendencije u potražnji odgovarajućih zemljišnih površina koje bi se mogle obrađivati i potrebne radne snage s kojom bi se te površine mogle obrađivati.

Ta je radna snaga, u uvjetima feudalnih odnosa u agrarnoj ekonomici, mogla biti samo kmetaska obaveza robotnog podavačja. Poznata je činjenica da obrađivanje vlastelinskih imanja prinudnim radom seljaka-podložnika trpi zbog slabe proizvodnosti, s obzirom na nezainteresiranost onih koji pod tim uvjetima rade. Međutim, zamjena robotne radne snage produktivnijim najamnim radom ima kao nužni preduvjet postojanje takve kategorije seoskog stanovništva koje je uslijed oskudice zemlje za obradbu u vlastitom gazdinstvu *primorano* da traži dopunsku zaradu u službi na alodijalnom posjedu svojega ili kojega drugoga zemljišnoga gospodara. To su tzv. bezzemljaši, u feudalnom društvu označivani kao želiri i podželiri (lat. inquilini, subinquinilini) kojih se posjed ograničava na kuću (a kod podželira ni to) i malu okućnicu. Situiranog seljaka, kojemu njegovo vlastito gospodarstvo osigurava dovoljnu bazu za kakvo-takvo održanje porodice, u pravilu se može na obrađivanje alodija prisiliti samo vanekonomsom prinudom — zakonima feudalnih društvenih odnosa jer ga ekonomska nužda na to ne nagoni kao što je to slučaj s bezzemljašima. Da je tome tako, pokazuje i primjer valpovačkog veleposjeda. Njegova je uprava u drugoj polovini XIX st. morala za sezonske radove na gospoštijkim majurima dovesti mase poljoprivrednih proletera iz susjednih mađarskih predjela jer zemljom relativno dobro snabdjeveni valpovački seljak nije pokazivao interesa za taj posao (*A. Danhelowsky, Die Domänen Valpo und Dolnji-Miholjac — Beč 1885, 88*).

Kakvo je stanje, s obzirom na broj želira, bilo na slavonsko-srijemskom području u prvoj polovini XIX st. — stim nismo načistu jer nemamo kvantitativno i kvalitativno razrađenu sliku seljačkih gospodarstava. *R. Bičanić* (»Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848«, u knjizi: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952, 107) izračunao je, na osnovu *djelomične obradbe* popisnog materijala Zemljorasteretnog povjerenstva na-

kon 1848, da postotak kmetova, kojih posjed ne prelazi pola selišta, iznosi u Srijemskoj županiji 85,9%. Koliki bi taj postotak bio u prosjeku za sve tri slavonske županije, teško je reći jer je Bičanić mimoišao Virovitičku županiju (za Požešku žup. odgovarajući postotak je 50,8%). Osim toga, u navedenoj tabeli nije razrađena detaljnija podjela kategorija od 0— $\frac{1}{2}$ selišta, a na slavonsko-srijemskom području možemo u kategoriju želira-bezzemljaša uključiti s a m o kmetove s $\frac{1}{8}$ selišta (event. negdje i s $\frac{2}{8}$ selišta). Napose treba voditi računa o tome da je status želira u doba kasnog feudalizma često bio samo izraz društveno-političkog položaja dijela stanovništva na nekom vlastelinstvu, ali nije nužno uključivao i ekonomski karakter bezzemljaša. Mnogo tzv. inkvilina u slavonsko-srijemskim varošima i trgovištima u stvari su bili zanatlije ili trgovci, ali su formalno bili prema vlastelinu u inkvilinskom odnosu.

Nesumnjivo je broj bezzemljaša u vojvođanskim krajevima bio veći nego u zapadnijim, slavonskim područjima. Međutim, koliko je na to utjecao proces brze diferencijacije zbog intenzivnijeg gospodarskog razvitka tih krajeva, a koliko je, možda, takvo stanje rezultat ponešto drugačijeg karaktera kolonizacije na vojvođanskim vlastelinstvima, ne možemo ovdje analizirati. Čini se, svakako, da raspoložive radne snage bezzemljaša početkom XIX st. na slavonskom terenu nije u većem obimu bilo jer u protivnom ne bi povećanje alodijalnog gospodarenja u tolikoj mjeri urodilo pritiskom na radnu snagu seljaka-kmetova koliko to raspoloživi podaci pokazuju. Prema materijalu Komaromijeve komisije (Gavrilović, Građa..., 112 i 116) stanje je na dva najveća spahiluka u Srijemskoj županiji, iločkom i vukovarskom, bilo ovakovo: na posjedu Ilok bilo je 87 inkvilinskih kuća prema 879 i $\frac{6}{8}$ selišta (prema regulaciji od 1759) odnosno 1155 i $\frac{1}{8}$ sel. (prema novijoj reg.); 145 inkvilina vukovarskog vlastelinstva davalo je godišnje 1740 robotnih dana prema 24.584 robote seljaka-kmetova s 383 i $\frac{1}{4}$ sel. (stara reg.) odnosno 514 i $\frac{1}{4}$ sel. (nova regulacija).

Oslanjanje vlastelinskih uprava na robotnu radnu obavezu podložnika koja se određivala količinom selišnog zemljišnog posjeda na svakom kmetskom gazdinstvu, uvjetovalo je i zainteresiranost zemaljskih gospodara za održanje seljačkih selišta. Redovna je pojava da se prilikom povremenih regulacija nove krčevine, privedene kulturi radom kmetova, uključuju u selišni konstitutiv i time povećava opći broj selišta — što znači i odgovarajući porast raspoložive robotne snage za alodij.

S punim pravom G. odbacuje mišljenje, da je povećavanje alodijalnog posjeda na slavonsko-srijemskim vlastelinstvima provođeno na teret selišne zemlje kmetova: »Naša istraživanja pokazuju da razmatrano pitanje nije tako jednostavno, jer je teško tačno rešiti problem tzv. remanentnih zemalja koje su spahiluci prisvajali za vreme dimenzioniranja zemljišta krajem XVIII i početkom XIX veka. Već dosadašnji naši rezultati nedvosmisleno govore da spahiluci nisu smanjivali (podvukao I. K.) broj seljačkih sesija, a retko kada su ih prisvajali« (67). Ako je i bilo zloupotrebe prilikom regulacija, to se odnosilo na zamjenu neke lošije alodijalne površine za bolju selišnu zemlju; na takve pojave tuže se i seljaci, a na to vjerojatno cilja i izvještaj Komaromija kad — procjenjujući u načelu da seljaci imaju dosta zemlje — upozorava na održanje zakonitosti rada pri regulacijama (93). Porast alodija vršio se na

teret različite remanencijalne, izvanselišne zemlje (tzv. »Ueberland«), a naročito je žrtvom alodija bivalo *općinsko* zemljište — u prvom redu pašnjaci. Težina te pojave za seljačko gospodarstvo može se ocijeniti ako imamo u vidu da je uzgoj stoke bio glavni izvor tržišne produkcije seoskog stanovništva. Uzbuna podložnika na vlastelinstvu Dalj 1806, koja predstavlja predigru velikom seljačkom pokretu iduće godine, prouzrokovana je upravo gubitkom ispaše za stoku (25); a obližnje Borovo diže u isto vrijeme bunu zbog smetnja kod ispaše stoke u vlastelinskoj branjevini (27)!

Održavajući *selišni* posjed svojih podložnika, vlastelinstva su osiguravala sebi potrebnu radnu snagu za obradu alodijalnog gospodarstva. Pojačani pritisak na slavonsko-srijemskog seljaka u obliku sve veće potražnje za robotnim radom kmetova, po našem mišljenju, jedan je od glavnih uzroka velikog pokreta u Srijemu 1807.

Reguliranje robotne obaveze u Slavoniji provedeno je djelomično urbarom Marije-Terezije iz 1756. Tada je utvrđeno da jedno selište mora godišnje davati 48 radnih dana pješačke tlake besplatno. Međutim, istodobno je vlastelinu dopušteno uzimanje dodatne robote uz naknadu podložniku od 12 krajcara — a da gornja granica ove supererogacije nije fiksirana (11)! Na taj način, kad je početkom XIX st. započeo nagli razvoj alodijalne proizvodnje žitarica za tržište, vlastelinstvima je stajala na raspolaganju jeftina radna snaga u relativno neograničenom opsegu.

Povećanje robotnog podavanja našlo je, uz ostale prigovore, odgovarajuće mjesto u žalbama srijemskih seljaka pred Komaromijevim povjerenstvom 1807. Izvještaj komisije ispravno je uočio veliku važnost toga pitanja: »Sumirajući ramatranje o robotama, Komaromi je zaključio da je izvor svih zala neodređenost broja supererogacije. Ako se te prekobrojne robote ograniče, tvrdio je, nestaje nesigurnosti, nepoverenja i glavnog uzroka seljačkih nemira. Zato je potrebno da se urbar menja u tom pitanju...« (97). Sugestija komisije prihvaćena je od nadležnih foruma. Prvobitni nacrt odluke ograničavao je supererogaciju s 32 radna dana — ukupno 80 robota po selištu, uključivši i besplatnu tlaku (125). Ali je taj broj u konačnom tekstu intimata Ugarskoga namjesničkog vijeća 1810 povećan na 56 dana, što znači ukupno 104 robote godišnje po selištu — čime je radna obaveza podložnika u Slavoniji izjednačena s onom u Banskoj Hrvatskoj, prema Marija-Terezijanskom urbaru iz 1780 (126).

Odluka o utvrđivanju gornje granice supererogacije ima svakako, već sama po sebi, određeno značenje kao mjera za zaštitu seljačkih gospodarstava od neograničene eksploatacije po feudalnim gospodarima. Ali da bismo mogli tačnije utvrditi kakav je bio njen utjecaj na položaj podložnika, a pogotovu u pogledu event. ograničavanja daljeg razvitka alodijalnih gospodarstava zbog poteškoća s radnom snagom — potrebno je da pokušamo analizirati kolika je bila *stvarna potražnja* vlastelinstava za robotnim podavanjem kmetova početkom XIX st., tj. prije limitacije supererogiranih robota.

To je, po našem mišljenju, jedan od glavnih pokazatelja gospodarskih kretanja na slavonsko-srijemskim vlastelinstvima u to doba, a uz to jedini za koji

(zahvaljujući velikim dijelom istraživačkom radu S. Gavrilovića) raspolažemo relativno potpunijim podacima. Zadržat ćemo se, dakle, detaljnije na tom problemu.

Na zahtjev komesara Komaromija, vlastelinske su uprave dostavile istražnom povjerenstvu izvode iz robotnih protokola za g. 1801—1806, s pregledom erogirane robote po pojedinim naseljima. U svom radu, G. je dao tek sumarne rezultate tih izvoda, ali ih je (u izvornom obliku tabela) objavio u »Građi...«, pa ćemo se poslužiti tim detaljnijim podacima. Pažnju ćemo svratiti napose na dva najveća imanja: vukovarsko i iločko.

Vlastelinstvo Vukovar imalo je prije 383 i $\frac{1}{4}$ selišta, a u vrijeme rada komisije taj je broj porastao na 514 i $\frac{1}{4}$ selišta. Budući da regulacija nije bila do kraja provedena, komisija je za osnovu proračuna uzela 412 i $\frac{1}{8}$ sel.; računajući po selištu 48 dana obavezne robote, norma je za godinu dana iznosila 19.782 robote, a uz 1.740 robota od 145 želirskih kuća (po 12 dana godišnje) — ukupno godišnje 21.522 robote. Stvarna erogacija, prema izvodu iz vlastelinskih knjiga, iznosila je: 1801 20.503, $\frac{3}{4}$; 1802 20.770; 1803 25.465, $\frac{3}{4}$; 1804 26.093, $\frac{2}{4}$; 1805 32.800, $\frac{2}{4}$; 1806 27.062, $\frac{3}{4}$ (Građa, dok. br. 309).

Vlastelinstvo je u svemu za šest godina iskoristilo 152.696, $\frac{1}{4}$ robotnih dana, što znači da je uz obaveznu prestaciju od 129.132 (kroz 6 godina) uzelo supererogacije 23.565, $\frac{1}{2}$ robota ili u prosjeku godišnje 3.927 robotnih dana. To predstavlja prosječno nešto ispod 10 supererogiranih robota po selištu za godinu dana, odn. kako G. kaže: »Podaci Vukovarskog spahiluka pokazuju vrlo neznatnu supererogaciju u pogledu robota, nešto preko 10 na sesiju, ako se odbiju imune sesije« (94).

Pod »imunim« sesijama misli se posjed onih seoskih gazdinstava koja zbog toga što glava obitelji vrši neku službu u organu seoske samouprave ili za vlastelinstvo i sl. bivaju oslobođena od podavanja robote: »Neproporcionalnost davanja robota bila je posledica i široke primene imuniteta po selima. U svakom selu imuni od spahiskih robota bili su knez i prvaci sela (judex et primores loci), zatim kasir, panduri, šumar, poljar, crkveni tutor, persekutor, tutor pupila (tzv. »sirotinjski otac«), a u Iloku još i gradski čuvari i svinjari. Sav njihov teret robota, obaveznih i prekobrojnih, padao je na ostale seljake.« (S. 95.)

Slična je situacija bila i na vlastelinstvu Ilok. Ono je bilo podijeljeno na dva upravna distrikta, s centrima u Iloku i Irigu (gornji i donji okrug). Oba dijela imala su zajedno 879, $\frac{6}{8}$ selišta, od čega treba odbiti 84 sel. varoši Irig koja se 1800 otkupila od robotnog podavanja. Tako je obavezno podavanje u jednoj godini iznosilo 38.196 dana (795, $\frac{1}{8}$ sel. po 48 robota) uz 1.044 robote od 87 želirskih kuća — ukupno 39.240 dana. Stvarna prestacija daje slijedeću sliku: 1801 35.291, $\frac{3}{4}$; 1802 47.616; 1803 59.707; 1804 36.769, $\frac{3}{4}$; 1805 61.939, $\frac{1}{2}$; 1806 67.899, $\frac{1}{4}$ (Građa, dok. br. 308). U šest godina upotrebljeno je svega 309.223, $\frac{1}{4}$ ili prosječno godišnje 51.537 robota, što znači 12.297 dana supererogacije za godinu. Raspodijeljena na selišta, supererogacija iznosi oko 15 robotnih dana po pojedinom selištu (Gavrilovićevo proračunavanje na str. 95 pokazuje neka odstupanja prema materijalima u »Građi«).

U drugim posjedima, osobito manjim, tražena supererogacija ukazuje na veće opterećenje seljačkih gospodarstava nego na veleposjedu Vukovar ili

Ilok. Uzrok je tome proporcionalno slabija baza podložničkog stanovništva na manjim imanjima, što uvjetuje intenzivniju eksploataciju — a uz to mali i srednji posjed često pokazuje brži porast alodijalnog gospodarstva, da bi rekompenzirao slabiji priliv prihoda od kmetskih podavanja zbog malog broja kmetskih selišta kojima raspolaže.

Razlika koju pokazuje procenat supererogacije na pojedinim vlastelinstvima, a naročito relativno manja potražnja za robotnim radom kod vukovarskog i iločkog imanja, potakli su Gavrilovića da izrazi sumnju u vjerodostojnost robotnih regesta podnesenih komisiji: »... koliko su ta regesta tačna, vrlo je teško reći, pošto u nekim slučajevima odgovaraju bar približno izjavama seljaka o davanju robote, dok u drugim govore sasvim suprotno i u slučajevima gde seljaci tvrde da su davali bezbroj robota (sela Vukovarskog spahiluka)« (93). Nama se čini, na osnovu usporedbe podataka iz objavljenih izvoda s podacima u robotnim knjigama (vođenim za unutarnju upotrebu vlastelinske uprave!) valpovačkog dominija — što ćemo niže detaljnije navesti — da se spomenutim izvorima može pokloniti vjera.

Tu je potrebno staviti jednu načelnu metodsku primjedbu: naizgled kontradiktorni navodi vlastelinstava i kmetova ne moraju nipošto značiti netočnost izjave jedne ili druge strane. Seljaci u svojim fužbama imaju uvijek pred očima *konkretan slučaj*, dok se u sumirajućim računima dominijalne uprave pokazuju samo *prosjeci*. I G. ističe kod podataka vukovarskog imanja: »Pojedina sela u nekim godinama davala su manje nego 48 obaveznih robota, a druga znatno više od obaveznih« (94); a na drugom mjestu iznosi da selo Grabovo na iločkom vlastelinstvu daje i dvaput više nego je obavezno, dok se istodobno od sela Pavlovci stalno traži manje od 48 robota godišnje (95).

Najbolje će to ilustrirati prikaz situacije na vlastelinstvu Valpovo u godinama prije utvrđivanja gornje granice supererogacije (po intimatu iz 1810 koji se ovdje počinje primjenjivati 1813) i nakon toga. Valpovački vlastelin uzimao je potkraj prvog decenija XIX st. od podložnika oko stotinu robota po selištu godišnje, tako da bismo na osnovu sumarnih podataka mogli zaključivati da normiranje supererogacije nije značilo nikakvu značajniju promjenu za njegove kmetove; u petogodištu 1806—1810 uzeo je 404,4 hilj. dana obavezne naprama 449,9 hilj. supererogirane robote, a 1811—1815 zabilježeno je 383,7 hilj. dana obavezne naprama 386,8 hilj. dana prekobrojne robote (u prvom slučaju ukupno oko 100, a u drugom oko 95 robota godišnje po selištu). Međutim, *raspodjela* tereta supererogacije — prije normiranja s maksimumom od 56 dana po selištu — bila je veoma neravnomjerna po gospodarskim distriktima. U analizu uzroka te neravnomjernosti ne možemo ovdje detaljnije ulaziti; ona je diktirana u osnovi težnjom gospodarske uprave da poziva na rad seljake iz sela najbližih mjestu rada. Tako je središnji, valpovački distrikt (na čijem je području bilo skoncentrirano najviše alodijalnih majura i gospodarskih zgrada) dao supererogacije 1803—1812 ukupno 756,9 hilj. robota, bizovački 208,8 hilj. a miholjački 155,9 hilj., premda je razlika u broju selišta što ih je imao pojedini distrikt znatno manja; a to znači da je provođenje intimata iz 1810 kojim je vlastelin bio primoran na ravnomjerno uzimanje robote (primjenjivano od početka 1813) predstavljalo istodobno za seljake u valpovačkom distriktu *smanjenje* robotnog podavanja od 178 na 102 dana godišnje

po sesiji, dok je za one u bizovačkom i miholjačkom distriktu isti akt značio *povećanje* od 86 na 96, odn. 100 robota po selištu u godini dana. (Podaci prema robotnim protokolima u Arhivu vlastelinstva Valpovo, DA Zagreb). Sličnih primjera mogli bismo navesti više, napr. prema tabelama u »Građi...« za vukovarsko ili iločko vlastelinstvo; oni ukazuju na potrebu detaljne kvantitativne analize stvarnih podavanja na pojedinom posjedu.

Međutim, ako želimo u potpunosti ocijeniti značenje kvantitativnih podataka koje nam u pogledu supererogacije na vlastelinstvu Vukovar i Ilok daje izvod iz robotnih protokola 1801—1806, moramo — uz gore navedeno — imati naročito u vidu da navedenih 10 odn. 15 robotnih dana supererogacije po selištu godišnje predstavlja *prosječni* iznos kroz šest godina. Tendenciju kretanja pritiska na seljačku radnu snagu zbog potreba obrade alodija na ta dva veleposjeda moći ćemo uočiti samo ako izračunamo iznose supererogacije po selištu u *svakoj pojedinoj godini*, i tako dobijemo pregled stvarnog porasta podavanja iz godine u godinu.

Ako uzmemo kao osnovu obaveznih 21.522 robote godišnje na vukovarskom, a 39.240 dana na iločkom posjedu i usporedimo te brojeve sa stvarnom prestacijom, dobivamo slijedeću sliku:

	Vukovar	Ilok
1801	— 1.018, ¹ / ₄	— 3.948, ¹ / ₄
1802	— 752	+ 8.376
1803	+ 3.943, ³ / ₄	+ 20.467
1804	+ 4.571, ¹ / ₂	— 2.470, ¹ / ₄
1805	+ 11.278, ¹ / ₂	+ 22.699, ¹ / ₂
1806	+ 5.550, ³ / ₄	+ 28.659, ¹ / ₄

Po jednom selištu znači to u pojedinoj godini 1801—1806 slijedeće ukupno podavanje: u Vukovaru 45,5; 46; 58; 59,5; 76; 62; — u Iloku 43; 58,5; 73,5; 45; 76; 86; odnosno samo supererogacije: u Vukovaru -2,5; -2; 10; 11,5; 28; 14; — u Iloku -5; 10,5; 25,5; -3; 28; 38.

Proizlazi, dakle, da bi ograničavanje maksimuma supererogacije, što je vlastelin smije nametnuti na pojedino selište svog posjeda, u smislu prvobitnog nacrtu regulacije tj. sa 32 robote godišnje — uglavnom zaustavilo opseg gospodarjenja na alodiju (barem po primjeru dvaju najvećih vlastelinstava) na nivou koji je bio dosegnut uoči izbijanja velikog pokreta srijemskih seljaka, tzv. Ticanove bune. Međutim, snažan otpor feudalne gospode protiv takvog ograničavanja, izražen u prigovorima Ugarskoga namjesničkog vijeća — koji je doveo do podizanja gornje granice na 56 dana supererogacije po selištu — ukazuje na to da se porast alodijalnog gospodarstva nastavio i nakon 1807, a time i veća potražnja za robotom (što znači na teret povišenja supererogacije). Kako G. navodi: »Ugarsko namesništvo, ta vrhovna feudalna instancija nadležna i za hrvatsko-slavonske stvari, stojeći dosledno na braniku plemićko-staleških interesa, uzela je u zaštitu sremsko-slavonske spahiluke. Ono je uveravalo bečku vladu da je odredba o prekobrojnim robotama, koje

se ograničavaju na 16 odnosno 32, nepravedna i štetna... Po njegovom tvrđenju spahiluci, ako se liše prava neograničene supererogacije, *neće biti u stanju da vode i razvijaju svoje ekonomije* (podvukao I. K.), od čega će štete imati i država kao celina« (125—126).

Nažalost, izvori koje G. daje ne omogućavaju nam uvid u razvitak alodijalnih gospodarstava nakon 1806. U tom cilju trebalo bi istražiti materijale onih vlastelinskih arhiva koji su nam do danas očuvani — a tih je prilično malo. Htjeli bismo, ipak, uspoređujući gornje podatke s nama poznatim razvitkom na vlastelinstvu Valpovo ukazati na istovetnost razvojnih tendencija. Tako je na tom imanju u petogodištu koje je prethodilo intenzivnijem porastu djelatnosti na alodiju, tj. 1796—1800, traženo od podložnika svega 68,3 *hilj.* supererogiranih robota, uz 357,7 *hilj.* obaveznih; 1801—1805 supererogacija se povećala na 219,6 *hilj.* (uz porast obavezne robote zbog većeg broja selišta na 377,2 *hilj.*); 1806—1810 supererogacija je dostigla iznos od 449,9 *hilj.* (uz 404,4 *hilj.* obaveznih robota). U periodu koji nas interesira, tj. u vremenu između Ticanove bune i intimata Ugar. namj. vijeća, prosječna obaveza supererogacije po selištu dosegla je, dakle, na valpovačkom vlastelinstvu iznos od 52—54 robotna dana, i zatim se — zbog primjene intimata iz 1810 — ustaljuje u ovom opsegu: supererogacija iznosi 1811—1815 386,8 *hilj.*; 1816—1820 437 *hilj.*; 1821—1825 441,6 *hilj.* robota.

Čini se, dakle, da je rezultat glavne odredbe intimata iz 1810, kojom se supererogaciji stavlja maksimalna granica od 56 robotnih dana, odražavao *sivarnu* situaciju na slavonsko-srijemskom području krajem prvog decenija XIX stoljeća. Dalji porast proizvodnje na alodiju mogao se postići samo *intenziviranjem* rada, povećanjem produktivnosti — ali, koliko se u tome uspelo, mogla bi nam pokazati tek daljnja analiza izvornog materijala u vlastelinskim arhivima.

Nešto više svijetla na ekonomiku alodijalnog posjeda slavonsko-srijemskih vlastelinstava, barem za godine kad počinje njezin brži razvitak (1801—1806), može nam dati osnovno ispitivanje *unutarnje raspodjele* utrošene robote na pojedine gospodarske grane. Ovdje ćemo izvršiti samo analizu stanja na iločkom vlastelinstvu (prema izvodima u »Građi...« 117—122), i usporediti s nekim podacima za valpovački posjed.

Za to će nam poslužiti tabelarni pregled utroška robote na iločkom i iriškome distriktu vlastelinstva Ilok od 1801 (za iriški distrikt od 1802) do 1806 po slijedećim osnovnim granama djelatnosti (u hiljadama robotnih dana):

	Distrikt:	Ilok	Irig	ukupno
a) građevinski radovi		19,6	18,0	37,6
b) šumarija		21,8	9,8	31,6
c) obrada vinograda		18,5	3,2	21,7
d) rad na livadama		18,1	7,7	25,8
e) rad na oranicama		19,8	16,6	36,4
f) spremanje desetinskih žitarica		17,5	26,7	44,2
g) ostalo		68,6	23,6	92,2
Svega:		183,9	105,6	289,5

Ovaj pregled pokazuje da su građevinski radovi u početnom periodu razvitka alodijalnog gospodarstva, kad treba izgraditi niz objekata za različite gospodarske grane, apsorbirali više od $\frac{1}{8}$ svih robotnih dana. Šumarija traži za sebe oko 10% radne snage, dok je vinogradarstvo razvijeno u velikom obimu na iločkom distriktu. Začuđuje visok udio robote za poslove oko desetinskih žitarica — ali nam nedostaju detaljni podaci za ispitivanje te pojave. Značajno je da se na aktivnost oko žitarica (alodijalnih i desetinskih) utrošilo na cijelom vlastelinstvu 80,6 hilj., a s obradbom livada ukupno 106,4 hilj. robota — ili preko $\frac{1}{3}$ svih raspoloživih radnih dana. To najbolje ukazuje na glavno područje proizvodnje za tržište na tom vlastelinstvu.

Radi usporedbe navodimo podatke o raspodjeli utroška robote na posjedu Valpovo 1810, za važnije gospodarske grane (u hilj. robota):

a) građevinski radovi	35,0
b) šumarija	20,0
c) kultura vrtova i vinograda	8,6
d) kultura livada	13,3
e) kultura oranica	35,6
f) ostalo	43,7
S v e g a	156,2

I ovdje, dakle, zapremaju građevni radovi velik dio — preko $\frac{1}{5}$ svih robota, dok šumarija apsorbira oko jedne osmine radne snage. Za kulturu oranica, livada i vrtova (vinograda ima tek sasvim malo) otpada 57,5 hilj. dana, što znači preko jedne trećine cjelokupnog utroška robote. U osnovi, struktura gospodarenja odgovara onoj na vlastelinstvu Ilok.

Da zaključimo:

Početak XIX st. donosi na slavonsko-srijemskom području nesumnjivo značajnu promjenu u gospodarskoj djelatnosti tamošnjih vlastelinstava. Konstantan porast alodijalnih gospodarstava, napose produkcija tržišnih količina žitarica, nužno dovodi — uz ostale pojave, o kojima smo govorili — do sve većeg pritiska na seljačka gazdinstva zbog potrebe za robotnom radnom snagom. Ili, kako G. piše u svom zaključku: »U privredi ovih oblasti dolazi do izvesnog preloma koji se ogleda u regulacijama zemljišta i, naročito, u svojevrsnom jačanju radne rente (povećanje supererogacije)« (205).

U situaciji kad tom povećavanju nisu postavljene nikakve zakonske granice seljački živalj u Srijemu i Slavoniji nije vidio drugog izlaza nego da otvorenom bunom pokuša otkloniti teški pritisak kojemu je bio podvrgnut. Na dizanje i brzo širenje pokreta svakako su utjecale i opće prilike u doba napoleonskih ratova. Gavrilović s posebnom pažnjom analizira veze ustanika s vođama Prvog srpskog ustanka, koji se odvijao u neposrednom susjedstvu pobunjenog područja: »Sjedinjenje sa Srbijom bio je maksimalni cilj koji su sremski pobunjenici, a naročito njihovo voćstvo, želeli da postignu. Ostvarenjem tog cilja uspjeli bi da se oslobode i feudalnog ugnjetavanja i dođu u položaj slobodnih ljudi, kao što je bio slučaj u Srbiji na koju su se ugledali« (s. 44). Drugi, nešto umjereniji program, nastojao je izlazak ispod vlastelin-

skog podložništva naći u priključenju Vojnoj granici; najmanje, što su seljaci namjeravali postići, bilo je »sprečavanje spahiske samovolje i pridržavanje urbara«.

Rezultat je bio djelomično uspješan: utvrđivanjem maksimuma supererogacije intimat iz 1810 spriječio je daljnje povećanje eksploatacije radne snage podložnika, a svi raspoloživi podaci ukazuju na zaključak da bi se bez toga zakonskog ograničavanja porast zahtjeva feudalnih gospodara i dalje nastavio.

Ipak, kako ističe Gavrilović zaključujući svoj rad: »Pošto su seljaci ostvarili samo minimum želja — urbarijalne olakšice — jasno je da osnovne društvene protivnosti feudalnog poretka u Sremu i Slavoniji nisu rešene, već su samo za neko vreme ublažene, a njihovo definitivno ukidanje ostalo je kao zadatak koji će se rešiti tri decenije kasnije, u narodnom pokretu 1848...« (212).

NEKA RAZJAŠNJENJA POVODOM NAPISA I. KARAMANA

U osvrtu na moju knjigu »Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka«, dr Igor K a r a m a n zadržao se isključivo na pitanjima agrara kao široke podloge seljačkih pokreta početkom prošlog stoleća, ne ulazeći poblize u razmatranje i ocenu mog izlaganja o samim pokretima. No, on se nije zadržao samo na reprodukcivanju mojih rezultata, nego je stavio i izvesne zamerke i pokušao da neka pitanja slavonsko-sremskog agrara preciznije postavi i razradi, te na taj način da i ovom prilikom doprinese našem boljem poznavanju ove problematike, što dolazi do izražaja naročito u drugom delu njegovog napisa. Pošto se Karaman služio građom iz arhiva vlastelinstva Valpovo, koje je predmet njegove doktorske disertacije, uspeo je da moje osnovne teze potvrdi, a neke ovlaš nabačene da razradi odnosno da pokrene o njima diskusiju.

1. Karaman smatra da bi moja knjiga bila zaobljenija i logičnija celina da sam se ograničio samo na Sremsku i Virovitičku županiju, t. j. da sam je završio sa 1810/11, a ne sa 1815/16. godinom. Po njemu, trebalo je da seljački pokret u Požeškoj županiji 1815. obradim posebno, izvan ove knjige, kao što sam učinio sa pokretom u Moslavini 1815—16, jer mu se čini »da je podloga tog pokreta drugačija«, a pošto to nisam učinio, ja sam »narušio donekle problematsko jedinstvo svoje teze«, polazeći sa stanovišta »teritorijalno-vremenske cjeline«, a ispuštajući iz vida da je sprovođenjem u život urbarijalne naredbe iz 1810. »zaključena jedna značajna faza u razvitku agrarne ekonomike tog područja...«

Ja sam povezo pokret u Požeškoj županiji sa pokretima u Sremskoj i Virovitičkoj županiji jer sam smatrao da je njihova agrarna osnova vrlo slična, a često skoro identična. Sve tri pomenute županije imale su vrlo sličan razvitak tokom XVIII st. (naseljavanje, komorsko-vojna uprava, inkorporacija, sudstvo, finansije itd). Pored toga, sve tri županije imale su i s t e urbare od 1737. odnosno 1755—56, kao i druge urbarijalne uredbe koje su tokom druge polovine XVIII st. za njih propisivane. Meni se čini da ovi administra-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB